

Татарстан Республикасы Хөкүмәте барлыкка килү һәм үсешенә хокукый һәм тарихи аспектылары

Хәзерге Татарстанны формалаштыру нигезләренә 1920 елда нигез салына.

«Россия халыклары хокуклары декларациясе», «Россия һәм Көнчыгышның барлык эшләүче мөселманнарына» мөрәжәгать, 1918 елгы РСФСР беренче конституциясе һәм башка актлар совет дәүләтен торгызуның башлангыч этабында милли сәясәтнең закон чыгару нигезе булып тора.

Автономияле Татар республикасын төзү турында карар 1920 елның 26 гыйнварында Россия Коммунистик партиясенең Үзәк Комитеты Плитбюросы утырышында кабул ителә. Территориаль автономия бүлеп бирү халыкның милли-көнкүреш һәм тел үзенчәлекләрен исәпкә алып, идарә итүне оештыруга юнәлдерелгән була.

1920 елның февраль ахырында Татар ССР турында Нигезләмә бастырыла, аның статусы, территориясе, житәкчелек органнары билгеләнә.

Татарстан Республикасы һәм аның хөкүмәте формалашу өч этапта уза, истәлекле даталар: 1920 елның 27 мае, 25 июне һәм 28 сентябре. Һәр датаның мөһим әһәмияткә ия.

1920 елның 27 маенда Бөтенроссия Үзәк башкарма комитет һәм РСФСР Халык Комиссарлары Советы «Автономияле Татар Социалистик Совет Республикасын төзү турында» уртак декрет кабул итә, ул республиканың дәүләт-хокукый статусы нигезләрен ныгыта һәм югары һәм җирле хакимият органнары структурасын билгели.

Декрет дәүләт идарәсе органнары: совет халык комиссарлары һәм наркоматлар төзү буенча беренче адым буа. Мондый эшләрне оештыру өчен Автономия Советларының I оештыру съездына кадәр республикада хакимият бөтен тулылыгы белән Вақытлы революцион комитетка тапшырыла.

1920 елның 25 июнендә Казан губерна башкарма комитеты вәкаләтләрен Вақытлы революцион комитетка тапшыру турындагы актка кул куела. Шул көннән башлап "күчмә хөкүмәт" үз вазыйфаларын үтәүгә керешә, Казан губерна башкарма комитеты таркатыла. 25 июндә губерниядән республикага күчү башлана дип санарга була.

Губерна башкарма комитеты Президиумы карары белән 1920 елның 25 июне АТССР төзелгән көн дип игълан ителә. Иртәнге 8дән 11гә кадәр масштаблы өмә оештырылды, аның башлану турында туптан атып хәбәр ителә. Бу көнне татар совет театры бинасына, Мулланур Вахитов һәйкәленә нигез салына, Казан гарнизонының гаскәрләр парады, шулай ук Сөембикә манарасы янында митинг үткәрелә. Кичке

сәгать 7дә Депутатлар советы пленумының, төрле комитет һәм башкарма комитетларның, һөнәр берлекләренен тантаналы утырышы уза, аннары концерт була. Кич белән Вахитов майданында электр кинематографы эшли.

Тантаналы чаралар республиканың барлык эре торак пунктларында уза.

Вақытлы революцион комитет закон чыгару һәм башкарма орган буларак эшли, ул 7 кешедән тора. Эшне Беренче бөтендөнъя һәм Гражданнар сугышында катнашкан Сәхибгәрәй Сәет Галиев житәкли. Составка бүлек мөдирләре кергән, алар соңыннан халык комиссарлары була. Аларның һәркайсы идарә өлкәсендә эшләр торышы өчен жаваплы.

Зур оештыру мәсьәләләре аның Рәисе инициативасы белән чакырыла торган Советта карала. Советның барлыгы 28 утырышы үткәрелә. Моннан тыш, кичектергесез мәсьәләләр буенча карарлар Президиум тарафыннан кабул ителә.

Вақытлы комитетның төп бурычы – 1920 елның 26-27 сентябрәндә узган АТССР советларын I гамәлгә кую съездын оештыру. Съездда Үзәк Башкарма комитет (АТССР Үзәк башкарма комитет) оештырыла. Аның вәкаләтләренә Халык Комиссарлары Советын формалаштыру кертелгән иде.

1920 елның 28 сентябрәндә Татарстан Республикасы Халык Комиссарлары Советы составын раслау турында беркетмә кабул ителә. Бу көн Республика Хөкүмәтенен рәсми оешу көне булып тора.

Халык Комиссарлары Советының беренче карары 1920 елның 30 сентябрәндә үткәрелә.

1920 елның 3 декабрәндә Бөтөнтатар Үзәк башкарма комитет турында нигезләмә раслана.

Үз чиратында, 5 нче чакырылыш Үзәк башкарма комитет (1925 елның 3-5 декабре) «Татарстан АССР халык комиссариатлары турында гомуми нигезләмә» кабул итә, анда халык комиссариатларының структурасы, функцияләре һәм вәкаләтләре билгеләнә.

Дәүләт идарәсенен аерым тармаклары белән турыдан-туры житәкчелек итү өчен автономияле һәм тиешле РСФСР Халык комиссариатлары белән берләшкән халык комиссариатлары төзелә.

Берләшкән халык комиссариатлары РСФСР халык комиссариаты күрсәтмәләренә таянып эш итәргә тиеш була, ә автономиялеләр мөстәкыйль була.

Халык комиссары комиссариатка беркетелгән барлык мәсьәләләр буенча да үз генә карарлар кабул итә. Әмма комиссариатта шулай ук коллегия эшли, ул Халык комиссары карары белән килешмәгән очракта, Халык Комиссарлары Советына яки АТССР Үзәк башкарма комитет Президиумына шикаять бирә ала.

Республика мәнфәгатьләрен тәкъдим итү максатларында гомумроссия органнары белән РСФСР Халык комиссариаты каршындагы Татарстан АССР вәкиллеге оештырыла. Вәкиллеке республиканың АТССР Үзәк башкарма комитет Президиумы тарафыннан билгеләнгән вәкиле житәкли. Ул РСФСР органнарының республика белән бәйле мәсьәләләр хәл ителгән киңәшмәләрендә Татар республикасы мәнфәгатьләрен тәкъдим итүне максаты итә.

6 нчы чакырылыш АТССР Үзәк башкарма комитет утырышында (1926 елның 10-17 сентябре) беренче тапкыр «ТССР Совнаркомы турында нигезләмә» раслана, аның нигезендә Халык Комиссарлары Советы республика белән гомуми идарә итә.

Ул чыгара торган декретлар һәм карарлар Татар республикасының бөтен территориясендә үтәлергә тиеш булае. Шулай ук Үзәк башкарма комитет да, аның Президиумы да кайбер идарә функцияләрен башкара. Вәкаләтләренә төгәл чикләү булмау Үзәк башкарма комитет һәм Халык Комиссарлары Советы эшчәнлегендә параллелизмга китерә.

Халык комиссариатларының хокукый статусы Бөтөнтатар Үзәк башкарма комитет тарафыннан расланган шулар турында нигезләмәләр белән билгеләнә. Мисал өчен, «ТССР Юстиция халык комиссариаты турында Нигезләмә» 1920 елда расланган, аңа «Татар ССРның югары хокук саклау органы» статусын беркетелгән.

Кайбер халык комиссариатлары ил күләмендә тармак лидерларына әйләнде. Мәсәлән, игенчелек халык комиссары Юныс Вәлидов, 1922 елгы Аграр кодекстка таянып, артта калган авыл хужалыгын тамырдан үзгәртеп кору буенча эшчәнлекне жәелдерә, республиканың икътисади яктан чәчәк атучы яңа авыл хужалыгы поселоклары илнең бөтен тармагы өчен үрнәк булып тора. Юстиция халык комиссары Гыймаз Баһаветдинов республикада Идел бие һәм Урал бие өчен квалификацияле кадрлар әзерләү буенча учреждениеләр челтәрен формалаштыра. Башланган эшнең мөһим өлеше – татар телен куллануны киңәйтү, кадрлар әзерләү һәм аларны идарә итү структураларына жәлеп итү була: республика милли мәгариф һәм фән системасын эшләүне житәкли. Хәзерге галимнәр фикеренчә, республиканың инициативалы житәкчеләре ярдәме белән Совет дәүләте Татар төре буенча яңа республика булдырды.

1920 елларда Үзәк һәм автономияләр дәрәжәсендә автономияле республикаларның статусын күтәрү, үзәк һәм жирле хакимиятләренә вәкаләтләрен бүлү турында фикер алышалар. 1922 елда, X Бөтенроссия Советлар съезды алдыннан, автономияле республикаларны РСФСРдан читләтеп СССР составына кертү өчен көрәш башлана. 26 декабрьдә Мәскәүдә бу мәсьәлә буенча Татар республикасы Халык Комиссарлары Советы рәисе Кәшаф Мөхтәрөв чыгыш ясый. Әмма житди үзгәрешләргә ирешелми.

РСФСРның гомумфедераль законнарын республика шартларына яраклаштыру максатларында республиканың югары органнары аларга милли һәм көнкүреш

үзенчәлекләренә туры килә торган үзгәрешләр кертү хокукына ия була. Бу үзгәрешләр РСФСР югары органнары тарафыннан раслана. Әлеге хокуктан файдаланып, Татар АССР, алга таба Бөтенроссия Үзәк башкарма комитеты тарафыннан расланган, РСФСР Граждан, Жинаять, Жир һәм башка кодексларына өстәмәләр тәкъдим итә. Мәсәлән, 1924 елның 11 августында расланган «Автономияле Татар ССР өчен Граждан процессуаль кодексын үзгәртү турында» Бөтенроссия Үзәк башкарма комитеты һәм РСФСР Халык Комиссарлары Советы карары нигезендә, башкарма кәгазь республика дәүләт телләренә берсендә бирелә дип билгеләнә.

Яңа совет дәүләт-сәяси системасының формалашуы турыдан-туры Төп закон белән бәйлә була. РСФСР Конституциясе 1918 елгы Россия Совет Республикасын Совет милли республикалары федерациясе дип игълан итә, әмма милли республикаларның һәм аларның хөкүмәтләренә хокукый статусын билгеләмичә генә. Бу мәсьәләне алга таба җайга салу 1925 елгы РСФСР Конституциясендә чагылыш таба: автономияле республикаларга һәм өлкәләргә багышланган 4 нче бүлек барлыкка килә. Бу бүлек республика хөкүмәтләре турында да нигезләмәләренә үз эченә ала.

1925 елгы РСФСР Конституциясе нигезендә республикалар үз конституцияләрен кабул итә ала, әгәр алар алдан РСФСР Үзәк башкарма комитеты һәм РСФСР Советлары съезды тарафыннан расланса.

Татар республикасында беренче Конституция проекты 1926 елда эшләнә, ул 5 кисәктән, 7 бүлектән һәм 91 статьядан гыйбарәт, 12 кантоннан торган гамәлдәге территориаль составны беркетә.

Проектта Хөкүмәт статусы мәсьәләләре дә чагылыш таба. 41 статья нигезендә гомуми житәкчелек һәм идарәне Халык Комиссарлары Советы гамәлгә ашыра. Хөкүмәт Рәис, аның урынбасары һәм Халык Комиссарларыннан тора. Шулай ук аңа хәлиткеч яки киңәш бирү тавышы хокукы белән гомумберлек Наркоматлары һәм идарәләре вәкилләре керә.

Әмма 1926 елгы Конституция проекты, нәтижәдә, РСФСР Бөтенроссия үзәк башкарма комитеты һәм РСФСР Советлары съезды тарафыннан расланмый.

Совет чорында рәсми рәвештә үз көченә кәргән беренче ТАССР Конституциясе булып 1937 елгы Конституция санала.

Конституция 11 бүлектән һәм 114 статьядан тора. Республика эшчеләр һәм крестьяннарынның социалистик дәүләте дип игълан ителә. Аның составына 60 район һәм республика карамагындагы ике шәһәр – Казан һәм Зеленодольск керә.

Халык Комиссарлары Советы Үзәк башкарма комитетның башкарма органы булудан туктый, аңа идарә итү компетенцияләренә күбесе күчә. Аның автономияле республиканың дәүләт органнары системасында эһәмияте артса да, ТАССР хөкүмәте

составында бер генә автономияле халык комиссариаты да калмый: алар барысы да турыдан-туры РСФСРның тиешле халык комиссариатларына буйсыналар.

Бөек Ватан сугышы вакытында илдә Дәүләт оборона комитеты – СССРда хәрби, сәяси һәм хужалык хакимиятенә бөтен тулылыгына ия булган гадәттән тыш органы төзү юлы белән хакимият структурасы үзгәртелә. 1941 елның октябрендә Казан Оборона комитеты барлыкка килә, аны ВКП(б) Татар өлкә комитеты беренче секретаре Александр Михайлович Алемасов җитәкли. Комитет белән тыгыз хезмәттәшлектә, Хөкүмәт илнең хәрби-сәнәгать тыл базасын формалаштыру, оборона производстволарын үстерү белән шөгыльләнә.

Республикага эвакуацияләнгән халыкны һәм төрле сәнәгать предприятиеләрен планлы рәвештә урнаштыру белән ТАССР Халык Комиссарлары Советы каршындагы эвакуация бүлеге шөгыльләнә. Шулай ук эшче көчләргә исәпкә алу һәм бүлү буенча Комитет төзелә.

Министрлыklar һәм идарәләр дәрәжәсендә фронт ихтыяжларын канәгатьләндерү зарурлыгы белән бәйле структур үзгәртеп кору һәм оптимальләштерү башлана.

Сугыш елларында ТАССР авыр индустрия һәм машина төзелеше республикасына әверелә. Хәрби чорда ирешелгән сәнәгать трансформациясе нәтижеләре төбәкнең алга таба үсешен билгели.

Сугыштан соңгы Татарстан тарихы республика Хөкүмәтенә дә кагылган көчле модернизация процесслары белән характерлана. 1946 елның 15 мартында Халык Комиссарлары Советы бөтенсоюз реформасы кысаларында Татар АССР Министрлар Советына, ә Халык Комиссариатлары – министрлыklarга үзгәртелә.

Министрлар Советы ТАССР дәүләт хакимиятенә югары башкарма һәм күрсәтмә органы статусын саклап кала. Ул республика министрлыklары, башка хужалык учреждениеләре эшен оештыра һәм контрольдә тоталар.

1955 елдан Хөкүмәт эшчәнлегә өлкәсе киңәя башлый, әмма аңа вәкаләтләр җитми. Заман таләпләренә җавап итеп, ТАССР Министрлар Советының «Татар АССР Министрлар Советы бюросын төзү турында» 1966 елның 10 маенда 261-а номерлы карары кабул ителә. Структур үзгәрешләр хөкүмәتكә килеп туган проблемаларга тиз һәм вакытында җавап бирү юнәлешендә эшнә үзгәртеп корырга мөмкинлек бирә.

Хөкүмәт карарлар һәм боерыklар чыгара. Карарлар «Совет Татарстаны» һәм «Советская Татария» газеталарында татар һәм рус телләрендә басылып чыкканнан соң үз көченә кереш. Министрлар Советының ашыгыч һәм мөһим карарлары радио яки телеграф аша кичекмәстән киң җәмәгатьчелеккә җиткерелергә тиеш була.

Хөкүмәт үсешенә киләсе этабы 1977 елда СССР Конституциясен һәм союз һәм автономияле республикалар конституцияләрен кабул итү белән бәйле.

1978 елда ТАССРның яңа Конституциясе кабул ителә. Бу совет чорындагы соңгы Конституция була, ул 10 кисәктән, 16 бүлектән һәм 161 статьядан тора. 12 нче бүлек Министрлар Советына багышлана, ул дәүләт идарәсенен ТАССР карамагына кертелгән барлык мәсьәләләрен хәл итәргә хокуклы була.

Министрлар Советы һәм аның Президиумы компетенциясе, аларның эшчәнлеге тәртибе, шулай ук министрлыктар, дәүләт комитетлары һәм дәүләт идарәсенен башка органнары исемлеге 1979 елның 23 августында кабул ителгән ТАССР Министрлар Советы турында Закон белән билгеләнә.

Закон Татар АССР дәүләт хакимиятенен иң югары башкарма һәм күрсәтмә органы буларак Хөкүмәтне һәм аның түбәндәге тармактар буенча вәкаләтләрен билгели: икътисад, социаль үсеш һәм мәдәният, финанслар, кредит һәм бәяләр, хезмәт һәм эш хакы, фән һәм техника, законлылык, иминлек һәм илнең оборона сәләте. Шулай ук Законда 16 министрлык һәм 9 дәүләт комитеты исемлеге күрсәтелгән. Предприятиеләр һәм оешмалар арасында хужалык бәхәсләрен хәл итү өчен, Министрлар Советы каршында ТАССР Дәүләт арбитражы эшли.

Дәүләт идарәсе планнарын гамәлгә ашыруда даими орган сыйфатында ТАССР Министрлар Советы Президиумы эшли.

1980 еллар азагы – 1990 еллар башы илебезнең яңа сәяси курсы халыкларның гражданлык активлыгы катализаторы булып тора, һәм көн тәртибенә жәмгыятьнең сәяси реформасы турындагы мәсьәлә куелган була. 1990 елның апрелендә СССР Югары Советы автономияләренен хокукларын шактый киңәйтә. 1990 елның 30 августында Югары Совет «Татарстан Совет Социалистик Республикасының дәүләт суверенитеты турында декларация» кабул итә, ул Татарстанның дәүләт корылышында кардиналь үзгәрешләргә нигез сала: 1991 елда Президент вазыйфасы гамәлгә куела һәм 1992 елда Татарстан Республикасы Конституциясе кабул ителә.

Яңа Конституциядә хөкүмәт «югары» орган дип аталудан туктый, югары житәкчелек функцияләре Президентка күчә. Әмма бу статусның түбәнәюен аңлатмый: Хөкүмәт, Президент кебек үк, республиканы тәкъдим итә.

1991 елның 5 июлендә ТАССР Югары Советы карары белән Министрлар Советы Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты итеп үзгәртелә, аңа Премьер-министр, премьер-министрның 2 беренче урынбасары, 6 Премьер-министр урынбасары (икесе – берләштерелгән нигездә), Министрлар Кабинеты секретариаты башлыгы, 14 министр, 10 дәүләт комитеты житәкчесе керә.

Хәзерге вакытта башкарма хакимият органнары структурасы Республика Президенты Указы белән раслана.

2002 елда Татарстан Республикасы Конституциясе яңа редакциядә бәян ителә. Өчөнчө бүлек республика Хөкүмәтенә багышлана һәм Министрлар Кабинеты эшчәнлегенә гомуми нигезләрен билгели. Конституция нигезендә, Татарстан Республикасы Президенты республика дәүләт хакимиятенә башкарма органнары системасын житәкли, ә Министрлар Кабинеты Президент алдында җаваплы.

Министрлар Кабинетының хокукый статусы «Татарстан Республикасы дәүләт хакимиятенә башкарма органнары турында» 2005 елның 6 апрелендәге 64-ТРЗ номерлы Татарстан Республикасы Законнда билгеләнә, вәкаләтләрне гамәлгә ашыру тәртибе Хөкүмәт регламенты белән билгеләнә (*«Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты - Татарстан Республикасы Хөкүмәте Регламентын һәм Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты - Татарстан Республикасы Хөкүмәте Аппараты турындагы нигезләмәне раслау турында» 2005 ел, 5 декабрь, 563 нче карар*).

Министрлар Кабинеты компетенциясе тормыш эшчәнлегенә барлык өлкәләрен дә диярлек үз эченә ала.

Безнең республика үз тарихының йөз еллык чорында катлаулы юл узды һәм Россия Федерациясенә иң динамик үсештәге субъектларының берсе булды. Республика тарихы – үзенә акылы, тырышлыгы, таланты, фидакарлыгы белән барлыкка килгән драматик һәм данлы вакыйгалар, берничә буын хезмәт казанышлары елъязмасы.